

**Український національний рух на Волині
наприкінці XIX ст. – листопаді 1917 р.
(історіографія проблеми).**

Вивчення українського національного руху початку XX ст. неможливе без ґрунтовного проведення регіональних досліджень. Без осмислення перебігу процесу національного відродження на місцях важко відтворити його повноцінну картину. Це певною мірою також стосується історіографії проблеми.

У вітчизняній історичній науці фактично відсутні праці історіографічного характеру, які торкаються українського національного руху на Волині. Дана стаття є фактично першою спробою проаналізувати наявну літературу з проблеми, основні етапи її наукової розробки.

Перші дослідження національного відродження кінця XIX – початку XX ст. належали його сучасникам. Зокрема, працю В.Дорошенка „Українство в Росії: новіші часи”¹ можна вважати однією з спробою хоч і короткого, але комплексного дослідження українського руху в культурному і політичному аспектах. Певне місце в ній відведено Волині. Автор констатує випадки виявлення жандармерією в цьому регіоні брошур українською мовою в семінарії та „між иньшим Євангелії в українській мові”². До цього слід додати його характеристику кооперативного руху на Волині: „на місцях кооперативи дуже причинилися до зросту національної свідомості, бо проводять їх здебільшого свідомі селяни українці, а наглядають і керують ними земські інструктори, також у більшій часті свідомі українці, які ширять українську душу, українську книжку, українські часописи, й привчають населення цінити своє рідне й працювати для здійснення українських ідеалів”³.

Окремі згадки про український рух на Волині висвітлюється у публікаціях його учасників в різні роки.

Так в праці П.Антоновича „Коротенька історія Волині”, написану для широкого загалу, висвітлюється діяльність волинських земств в контексті українського національного відродження. Автор критично оцінює їх роботу в регіоні і зауважує, що вони “викликали на себе народні нарікання”⁴.

В.Садовський констатує наявність стихійного підґрунтя для українського руху в одному із старовинних міст Волині – Острозі. Він згадує, що місто і його околиці „були місцевостями, що процесами обмосковцями були захоплені дуже слабо і де українська національна стихія панувала майже всевладно”⁵. Зокрема розвитку “українській справі” в

Острозі сприяла обстановка в гімназії з якої він вийшов „свідомим українцем, членом українського гуртка, що я його заснував разом із М.Ковальським”⁶.

Є.Чикаленко в “Спогадах”⁷ згадує про активних учасників українського руху: М.Левицького, Ф.Штейнгеля, А.Кучерявенка, В.Кравченка та їх діяльність в сфері національного відродження на Волині. Вони приймали активну участь в кооперації “і зробили з неї один з найуспішніших способів пролиття національної свідомості в народні маси”⁸.

Спомини Д.Дорошенка⁹ про відвідування Волині та Почаївського монастиря дають можливість дізнатися про ставлення покровителів “Союзу Русского Народу” щодо української національної справи та її перебіг в краю¹⁰.

Поширення на Волині етнографічного українофільства, що становило певний етап розвитку українського національного руху, проаналізовано відомим українським вченим В.Гнатюком¹¹. Дослідник простежуючи українські симпатії польської та полонізованої шляхти на Волині, з середини XIX – початок XX ст.ст., зазначає, що „поверхневе українофільство й етнографічна балагульщина лежать в загальному плані суспільної еволюції на Україні”¹².

Слід, зазначити, що проблема українського національного руху початку XX ст., зокрема, на Волині привертала увагу діячів, які дотримувались відверто українофобських позицій. Серед них один з діяльних членів „Клуба русских националистов” С.Щоголев – головний цензор українських видань, автор книги „Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма”¹³. У цій його протиукраїнській та досить об’ємній публікації після тенденційного нарису історії українського руху було викладено цілу програму „мер и предупреждения и пресечения” для боротьби з українством¹⁴. Автор дотримується думки, що всілякі прояви українського національного руху є „мазепинством” – тобто протиурядовими діями, що є шкідливим для російської держави. Джерелом інформації про перебіг української національної справи на теренах Волині початку XX ст. йому слугувала українська преса даного періоду. Значну увагу приділено діяльності товариства „Просвіта” в Житомирі. Прагнення житомирської „Просвіти” допомогти розвитку української культури та створення мережі бібліотек з українськими виданнями в населених пунктах губернії була основною метою її діяльності¹⁵, і стало для Щоголева головним “компромотом” на її діяльність.

Прояв “небезпечних для уряду” українських культурницьких тенденцій виявив Щоголев в Житомирському духовному училищі. Тут в травні 1911 року було поставлено два вокально-літературні публічні вечори, де виконувалися романси і читання віршів українською мовою¹⁶. Про прихильність до українського руху учнів Волинської семінарії,

що позитивно ставилися, до введення викладання української мови, літератури та історії, згадує у збірнику „Клуба русских националистов”¹⁷.

Щоголев не залишив поза увагою і розвиток кооперативної справи на Волині, в якій він вбачав економічний фундамент „українства” на селі та поширення національної свідомості серед сільських жителів. Простежуючи діяльність в цьому контексті на Волині українського письменника Д.Марковича, запопадливий цензор зазначає, що „близкое соприкосновение ... г.Марковича с кооперативами Волыни не может представляться желательным, ибо оно равнозначает с пропагандой идей украинской партии и с борьбой против русской культуры”¹⁸. Роздратування С.Щоголева викликає те, що “г.Маркович не стесняется прибегать к публичной демонстрации своего языка (и правописания) и „принялся за экономическую работу” как за сурогат политической борьбы”¹⁹.

Під гаслом розповсюдження серед вчителів української мови проходили літні „місячні” курси 1911 року в Житомирі²⁰. Ці курси, як правило відкривалися місцевими земствами. Про те, що земства стали активно залучатися до української національної справи констатується у ще одній книзі С.Щоголева²¹. В ній наводяться факти розповсюдження українського друкованого слова за допомогою безкоштовних читалень, сільських кооперативів та виставок, організації яких сприяли земства.

Отже можна констатувати, що український національний рух на Волині хоч і привертав певною мірою увагу, проте він не став предметом спеціального вивчення.

В радянська історіографія український рух на Волині висвітлювався вкрай тенденційно. Вивчення суспільно-політичного розвитку в регіоні початку ХХ ст. зосереджувалося виключно на діяльності загальноросійських політичних партій, і звичайно на сам перед РСДРП (б).

Однією із спеціальних праць, присвячених перебігу революційних подій на Волині є дисертаційне дослідження Д.Огаріна²². Автор констатує поживлення українських організацій на початку 1917 року. „В березні - квітні 1917 року була утворена українська – селянська спілка на Волині, – констатує автор, яка попри звичайну для радянської історичної літератури трактовку українського національного руху як націоналістичного, буржуазно-куркульського, ворожого т. зв. трудящим масам Д.Огарін показує пробудження національної свідомості на теренах Волинської губернії”²³.

В праці значну увагу приділено соціально-економічній ситуації на Волині в 1917 році, показано політичну боротьбу у військових частинах. Розвиток українського національного руху на Волині залишився поза увагою автора.

Такий же характер має праця Р.Оксенюка „Нариси історії Волині”²⁴. Автор констатує, що більшовикам, які вважали соціалістичну революцію єдиним вірним шляхом

до створення “української національної держави”²⁵, заважало засилля різних буржуазних та буржуазно – націоналістичних організацій. Він зокрема констатує, що органом Центральної Ради на Волині була Волинська українська рада у м. Житомирі до якої увійшли всі українські політичні партії та організації²⁶.

Окремі згадки щодо проявів українського національного руху в земствах, діяльності “Просвіти”, української кооперації вміщено в низці узагальнюючих праць²⁷.

Однак наведений матеріал супроводжується традиційними ідеологічними кліше, які трактують український національний рух як ворожий народним масам, „буржуазно-націоналістичний” і т.п.

Певний внесок в розробку історії українського національного руху на Волині початку ХХ століття зроблено українськими зарубіжними дослідниками.

В огляді історії Волині поданому в „Енциклопедії українознавства” зустрічаються вкрай „скупі відомості” про розвиток українського національного руху в губернії, відмічено культурно-освітню діяльність українських січових стрільців, а також і те, що „перші вияви національного відродження на Волині” принесені революцією 1917 року²⁸.

Більш ґрунтовне висвітлення українського національного руху на Волині подано у статті Б.Лаврівського „Житомир перед першою світовою війною”²⁹. Автор зауважує, що в той час у місті „бодрствував дух” український³⁰, згадується про клопотання житомирян друкувати книги українською мовою. Значна увага приділена у статті громадській та науковій діяльності Ореста Фотинського – відомого дослідника Волині, завідувача церковного музею в Житомирі. Його лекторська праця викликала “велике зацікавлення в місті”³¹. Слід зауважити, що О.Фотинський був членом „Товариства дослідників Волині” і його історичні розвідки про українське козацтво, Юрія Немирича, позначені неприхованим патріотизмом, друкувалися в „Пам’ятній книзі Волинської губернії”³².

Б.Лаврівський звертає увагу на значне посилення українського руху після першої російської революції. Чільне місце в його розвитку займала Житомирська „Просвіта”, яка за його словами „зробила велику працю: розбудила свідомість національну”³³. Автор прослідковує поширення національної свідомості „навіть в найдальших закутах Волині” українізованими земствами³⁴. Схвально відгукнувся Б.Лаврівський про Волинську Духовну Семінарію, яка займала „особливе місце в творенні національного життя на Волині”³⁵. Б.Лаврівський показує діяльність українського гуртка в семінарії, який виявив неабияку активність. Автор констатує глибоке проникнення ідей українського національного руху в середовище семінаристів. „Коли незадовго прийшло національне відродження України, - зауважує він, – питомці Волинської Духовної Семінарії виповнили з честю свій обов’язок перед народом”³⁶.

З проголошенням у 1991 році Україною незалежності розпочався новий етап у вивченні українського національного руху і його проявів у волинському регіоні. Основною ознакою нових досліджень стало критичне осмислення історіографічної спадщини, залучення до наукового обігу широкого кола джерел, подолання радянських догматичних штампів у висвітленні історичного минулого.

З'являються спеціальні праці, які тою чи іншою мірою торкаються проблеми українського національного руху на Волині. Так стаття О.М.Каліщук висвітлює діяльність представників галицької інтелігенції на теренах Волині в роки Першої світової війни³⁷. Особливо цінним є розгляд автором досягнення у формуванні національної свідомості волинян. Велика кількість фактичного матеріалу наведена автором показує наполегливу і цілеспрямовану працю галичан в галузі українського шкільництва. Попри всі труднощі і короткий час перебування на Волині, представникам галицької інтелігенції вдалося досягнути суттєвих результатів у розвитку освіти.

Особливу увагу приділено діяльності в освітній галузі українських січових стрільців. Вона була тим більш цінною, оскільки українського шкільництва на Волині на той час фактично не існувало взагалі. Становище ускладнилося ще й тим, що в ході воєнних дій разом із відступаючими російськими військами, було евакуйовано і нечисленний педагогічний персонал. Українське населення опинилося цілковито без шкіл. Тому основним завданням „вербункових комісаріатів УСС” стала організація українського народного шкільництва³⁸.

О.М.Каліщук подає свідчення, що січовими стрільцями реалізовану складну, але надзвичайно корисну справу – відкриття українських шкіл на Волині. Аналізуючи діяльність УСС в даному регіоні дослідник відмічає, що головним у їх діяльності “було донести ідею національної єдності, прагнення до незалежної соборної, держави”³⁹.

Заслуговує на увагу ще одна розвідка О.М.Каліщук – „Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку ХХ ст.”⁴⁰. У ній аналізується рівень національної свідомості українського населення по обидва боки австро-російського кордону. Автор констатує, що попри складність ситуації як у Галичині, так і на Волині, галицькі українці, маючи вищий рівень національної самосвідомості на початок ХХ століття, суттєво впливали на розвиток національного руху на українських землях Російської імперії, в тому числі і на Волині.

В статті аналізуються причини труднощів у розвитку українського національного руху напередодні Першої світової війни. Показано, що суттєвою перешкодою для національного відродження в регіоні була діяльність крайньо правих партій та центру

русифікаторської пропаганди, як Почаївський православний монастир, інтернат у Житомирі, філіали російського-галицького благочинного союзу⁴¹.

Підсумком досліджень О.М.Каліщук виявилась її кандидатська дисертація „Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914-1918 рр.)”⁴², яка була захищена в 2003 р. Автор переконливо розкриває роль галицької інтелігенції в піднесенні культурно-освітнього життя українців Волині, зростання їх національної самосвідомості. Проаналізовано громадсько-політичне життя волинян, позиції українських політичних партій, програми розгортання ними культурно-освітньої роботи, форми й методи просвітньої діяльності галицької інтелігенції, зокрема січових стрільців.

Останній сюжет поглиблено досліджується в праці Б.Заброварного та Б.Бернадського „Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни”⁴³.

Б.Бернадському належить спеціальна праця присвячена історії Волині в роки Першої світової війни⁴⁴. Автор проаналізував соціально-економічне становище краю напередодні та під час війни, хід військових дій. Його увагу привертає суспільно-політична ситуація в краї, в тому числі стан українського національного руху в Західній Волині, тобто на землях, що були окуповані австрійськими військами. Культурно-освітня праця УСС, як наголошує автор, стала важливою складовою національного відродження краю в цілому.

Окремі аспекти діяльності Союзу визволення України на теренах Волині дослідив І.Патер⁴⁵. На основі широкого кола архівних джерел та періодичних видань того часу він розкриває діяльність цієї організації в галузі українського шкільництва та інших сферах національно-культурного життя.

Не обминув автор і церковної справи.. В роботі показується, що важливе місце у національно-культурній праці на Волині та Холмщині мала діяльність Бюро культурної допомоги Союзу по сприянню піднесення церковного життя⁴⁶. Автор зазначає, що православна церква „надзвичайно здеморалізована російським правлінням” не могла бути опорою для українства, „але мала велику вагу, перш за все, як церква загалу людей”. Усвідомлюючи цю обставину, учасники українського руху вважали можливим „провести реорганізацію православної церкви, піднести освіту духовенства, надавши йому українського духу. Українізація церкви на Волині мала як найпозитивніше вплинути на наддінпрянців”⁴⁷.

Аналіз стосунків діяльності СВУ на ниві українського відродження на Волині, зроблений І.Патером, збігається із висновками вище наведених авторів. Вплив

Українських Січових Стрільців на розвиток українського національного руху на Волині під час Першої світової війни висвітлюється також в низці історико-краєзнавчих розвідок⁴⁸.

Роль “Просвіти” у розвитку українського руху на Волині досліджується у працях М.Ю.Костиці, Р.Ю.Кондратюка, О.В.Малюти, С.Я.Фарини та О.В.Лисенка.

У праці перших двох авторів висвітлюється історія „Просвіти” в Житомирі. Автори зауважують, що „навколо „Просвіти” об’єдналися всі національно-свідомі сили Волині, що хотіли прислужитися справі пробудження в народі почуття українства”. В публікації розкриваються поставлені методами яким користувалося товариство задля досягнення цілі: організування літературно-музичних вечорів, драматичних вистав, щороку відзначення пам’ятних шевченківських дат, поширення українських книг, організація колективної передплати українських часописів, створення бібліотек тощо⁴⁹.

Автори дослідили діяльність відродженої у березні 1917 року товариства „Просвіта”, яке влітку 1917 року „з новими силами розгорнуло свою діяльність з пропаганди української культури та національної свідомості серед народу”⁵⁰.

В дослідженні О.В.Малюти аналізуються документи, що торкаються нагляду і переслідування жандармськими установами Волинської губернії товариства „Просвіта” в місті Житомирі та його діячів у період 1908 – 1915 років, робиться спроба висвітлити згубний вплив цього фактору на діяльність організації. Автор дійшов висновку, що товариство працювало в дусі українського національного відродження, а після його закриття, просвітняни, продовжували працювати в цьому напрямку. Хоча влада попереджувала будь-які прояви національної діяльності, „але повністю ліквідувати, зупинити, взяти під контроль національний рух, у тому й числі місцеву „Просвіту”, їй було не під силу⁵¹.

С.Я.Фарина також досліджував історію житомирської „Просвіти”⁵², насамперед національно-культурний аспект її діяльності. В його кандидатській дисертації аналізуються фактори просвітницької роботи товариства. Серед них розвиток аматорського мистецтва, залучення дорослих і дітей до спільної участі у фольклорних святах та ін.⁵³. О.В.Лисенко розкриває найплідніший період діяльності Житомирської „Просвіти” у 1910 – 1911 рр. Однак в цілому автор констатує спад її діяльності у подальший період⁵⁴.

Історії розвитку українського національного руху на Волині у 1917 р. присвячено статтю. С.Е.Блашкевича та Р.Ю.Кондратюка. Автори роблять висновок, що створення Волинської Української Ради, проведення різноманітних з’їздів на теренах краю свідчило

„про зростаючу громадську та політичну активність населення краю”, „піднесення його національної свідомості”⁵⁵.

Події революції 1917 року на Волині, національні аспекти її розвитку від часу падіння самодержавства до проголошення Української Народної Республіки висвітлює низка архівних та газетних матеріалів в публікаціях у збірнику „Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали”⁵⁶. Однак вони не численні і не дають можливості переконливого відтворення загальної картини національного відродження в регіоні.

Окремі аспекти національного руху на Волині 1917 року висвітлені у дисертаційній роботі Н.Барановської⁵⁷. Автор аналізує різні фактори зростання національної свідомості, зокрема розкриває процес заснування українського шкільництва на Волині⁵⁸, показано роботу українських організацій в армії⁵⁹, діяльність Вільного Козацтва на Волині, аналізуються різні моменти його практичної діяльності⁶⁰. Ці ж питання висвітлюються у дисертації В.Лободаєва⁶¹. Проте системне висвітлення виникнення та розвитку Вільного козацтва на Волині ще потребує ґрунтовного дослідження.

Крім зазначених праць варто відмітити, що розвиток українського національного руху на Волині знайшов своє висвітлення в низці краєзнавчих збірок⁶².

Проникнення українського національного відродження в церковне життя краю аналізується Г.Надтокою⁶³. Простежуючи його конкретні прояви автор констатує, що ще в кінці XIX століття в житомирській семінарії існувала українська громада. Ця та інші семінарії, що мали подібні гуртки, „виховували десятки й сотні ідейних священників – українців, які свідомо йшли на село, щоб будити національну народну свідомість”⁶⁴. Автор намагався показати настрої учнів щодо дій місцевої влади, яку підтримували чорносотенці. До подібних висновків приєднується і В.Є.Рожко⁶⁵ з дослідженням у Волинській Духовній семінарії таємної української організації⁶⁶.

Г. Надтока зазначає, що питання українських традицій та історії стало „помітним напрямком церковно-національного руху”, на початку XX ст. в умовах тотальної русифікації, зауважує інший дослідник, серед місцевого духовенства й парафіян “збереглися ще давні українські церковні звичаї та обряди”⁶⁷. Навіть відомий своїми антиукраїнськими виступами архієпископ Антоній був вимушений дозволяти “будувати храми трьох купольної архітектури з дзвіницею над притвором, тобто в традиціях українського зодчества, що було типовим в уніатській період”⁶⁸.

За іронією далі саме „Союз Руського Народу” виявився ініціатором увіковічення пам’яті українських козаків, що склали голову під Берестечком у 1651 р. Проте ефект від “фактично антипольської акції виявився глибоко патріотичним з точки зору українських

інтересів. Була закладена всенародна традиція поклоніння одному з найяскравіших символів боротьби за національне визволення”⁶⁹. Автором справедливо зазначається, що „зміст проведених торжеств відновлював в народній свідомості визначне явище української козацької історії”⁷⁰.

Важливою є констатація Г.Надтоки певних зрушень в національній свідомості в українському консервативному середовищі, яке посідало важливі позиції на Волині. Національна свідомість, зауважує він, “починає прокидатись і серед правих елементів українського суспільства, починає утворювати те, що насамкінець має влитися в національно свідому українську консервативну партію”⁷¹.

Певні зрушення в середовищі учителів і учнівської молоді у 1906 – першій половині 1907 рр. простежується В.Й.Борисенко та Г.А.Непорожню⁷². Вони зазначають, що учні середніх навчальних закладів Волині, зокрема Житомира діяли досить організовано, хоча їх вимоги носили досить обережний, половинчастий характер, зауважують автори, але “свідчили про помітне зростання суспільної активності та підвищення національної свідомості учнівської молоді Житомирщини”⁷³.

Таким чином за останнє десятиріччя перебіг українського національного відродження кінця ХІХ століття – листопад 1917 року на Волині привернув до себе досить помітну увагу дослідників. Однак висвітлено лише окремі аспекти проблеми. Досі відсутні спеціальні узагальнюючі монографічні дослідження національного руху на Волині. Водночас все ще потребують ґрунтовного вивчення його окремі конкретні складові. Перед науковим загалом стоїть завдання подальшого вивчення цієї важливої теми.

Використана література:

- ¹ Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1918. – 116 с.
- ² Там само. – С.86.
- ³ там само. – С.99.
- ⁴ Антонович П. Коротенька історія Волині. – Житомир, 1918. – С.61.
- ⁵ З минулого. Збірник. Том II. В.Садовський. Український студентський рух в російській школі. Варшава, 1939. – С.5.
- ⁶ Там само. – С.5.
- ⁷ Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907) / В.Шевчук (передм.) – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
- ⁸ Там само. – С. 227.
- ⁹ Д.Дорошенко. Мої спомини про довнє-минуле, 1901-1914 роки. – Вінніпег, 1949. – 167 с.
- ¹⁰ Там само. – С. 138.
- ¹¹ В.Гнатюк. Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина). – Житомир, б.д. – 289 с.
- ¹² Там само. – С.287.
- ¹³ Щоголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – 588с.
- ¹⁴ Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. Історія України. У двох книгах. Книга 1: Від найдавніших часів до 1917 р.- Київ, вид-во "Сільгоспосвіта", 1995. – С.358.
- ¹⁵ Статут товариства "Просвіта" у Житомирі. – Житомир. – 1907. – С.2.
- ¹⁶ Щоголев С.Н.Вказ. праця. – С.374.
- ¹⁷ Сборник Клуба русских националистов, К. 1913. – С.268.
- ¹⁸ Щоголев С. Н. Вказ. праця. – С. 300.
- ¹⁹ Там само. – С. 300.
- ²⁰ Там само. – С. 386.
- ²¹ Щоголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К. – 1913. – С. 102.
- ²² Д.Огарін. 1917 рік на Волині: Дис... канд. іст. наук., Інститут історії АН УРСР. – К., 1964. – 258 с.
- ²³ Там само. – С. 67.
- ²⁴ Оксенюк. Р. Нариси історії Волині. Соціально – економічний та національно – визвольний рух трудящих (1861-1939). – Л., 1970. – 176 с.
- ²⁵ Там само. – С. 65.
- ²⁶ Там само. – С. 71.
- ²⁷ Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів./ Ред. кол. О.Г.Михайлюк (відп. ред.) та ін. – Львів: Вища школа, 1988. – 238 с.; Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні //У двох томах. – К.: вид-во „Наукова думка”, 1967. – Т.2. – 464 с.; Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. / Тронько П.Т. (голова головної редколегії). – Т. 2: Волинська обл. – К., 1970. – 746 с. – Т. 5: Житомирська обл. – К., 1973. – 726 с. – Т. 18: Рівенська обл. – К., 1973. – 655 с.
- ²⁸ Енциклопедія українознавства. Т.1. НТШ у Львові. – 1993. – С. 307.
- ²⁹ Лаврівський Б. Житомир перед першою світовою війною.// Волинь. - Нью-Йорк, 1951. – Ч.1. – С. 6-8.
- ³⁰ Там само. – С. 6.
- ³¹ Там само. – С. 7.
- ³² Див.: Памятная книжка Волынской губернии на 1908 г. – Житомир, 1907.; Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – Житомир, 1911.
- ³³ Б.Лаврівський. Вказ. Праця. – С. 7.
- ³⁴ Там само. – С. 8.
- ³⁵ Там само. – С. 8.
- ³⁶ Там само. – С. 8.
- ³⁷ Каліщук О.М. Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни.// Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2000. - №3: Серія: Історичні науки. – С. 74-79.
- ³⁸ Там само. – С. 75.
- ³⁹ Там само. – С. 78.
- ⁴⁰ Каліщук О.М. Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку ХХ ст.// Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2001. - №10: Серія: Історичні науки. – С. 14-19.
- ⁴¹ Там само. – С. 17.
- ⁴² Каліщук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914-1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /НАН України, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича, Інститут народознавства. – Л., 2003. – 18 с.
- ⁴³ Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни.// Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конференції, 20 – 23 січня 1998р. – Луцьк, 1998. – С. 212-213.

- ⁴⁴ Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук. 07.00.01/ Волинський держ. ун-т. ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 190 с.
- ⁴⁵ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності./ НАН України. Ін-т. українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 2000. – 344 с.
- ⁴⁶ Там само. – С. 206.
- ⁴⁷ Там само. – С. 207.
- ⁴⁸ Див.: Гуртовий Г. Волинь – край козацький. Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк, 2000. – С. 262-265; Лазарович М. Українські Січові Стрільці на Волині.// Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної науково-краєзнавчої конференції. – Житомир, 9-11 вересня, 1993. – С. 73-76; Соловійов О.М., Соловійов С.О. Українські Січові Стрільці на Волині (1914-1917 рр.).// Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 1996. – Вип. 3: серія; Історія, вип. 1. – С. 99-104; Соловійов О.М. Володимирський повіт у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)// Збірник навч.-метод. Матеріалів і наукових статей історичного факультету./ ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – С. 95-100.
- ⁴⁹ М.Ю.Костиця, Р.Ю.Кондратюк. „Просвіта” в Житомирі: сторінки історії.// Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. збірник. / Відп. ред. М.Костиця. – Житомир: Жур фонд, 1997. – С. 22.
- ⁵⁰ Там само. – С. 22.
- ⁵¹ О.В. Малюта. Жандармські документи як історичне джерело вивчення діяльності житомирської „Просвіти” в 1908-1915 рр.// Житомирщина на зламі тисячоліть./ М.Костиця (ред.). – Житомир: М.А.К., 2000. – С. 79-81.
- ⁵² С.Я.Фарина. Роль „Просвіт” в українському національно-культурному русі на початку ХХ ст.: Дис ... канд. іст. наук. 07.00.01/ Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1993. – 233 с.
- ⁵³ Там само. – С. 91.
- ⁵⁴ Лисенко О.В. „Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905-1916 рр.): Дис ... канд. іст. наук. 07.00.01/ НАН України. Ін-т. історії України. – К., 1998. – С. 97-98.
- ⁵⁵ С.Е.Блашкевич, Р.Ю.Кондратюк. Українська національно-демократична революція на Волині.// Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. збірник/ Відп. ред. М.Костиця. – Житомир: Жур фонд, 1997. – С. 4.
- ⁵⁶ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
- ⁵⁷ Н.Барановська. Національно-визвольний рух в Україні за відновлення державної незалежності (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Дис ... канд. іст. наук. 07.00.01. – „Львівська політехніка”, ін-т гуманітарної освіти. – Львів, 1995. – 179 с.
- ⁵⁸ Там само. – С. 55.
- ⁵⁹ Там само. – С. 93.
- ⁶⁰ Там само. – С. 107.
- ⁶¹ Лободаєв В.М. Українське вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Дис ... канд. іст. наук. 07.00.01/ Київський національний ун-т. ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 с.
- ⁶² Див.: Бурдуланюк В.М. Роль Волині в культурних зв'язках Галичини з Наддніпрянщиною в кінці ХІХ – на початку ХХ століть.// Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень ІІІ-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції./ Р.А.Арцішевський (ред.), Луцький пед. ін-т. Ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1989. – С. 130-133; Киричук М.Г. Волинь – земля українська: Ілюстровані нариси історії Волині: Навч. посіб. – Луцьк: Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2000. – Т.1. – С. 418-433; Кучерепа М.М. Становлення і розвиток українського політичного руху на Волині.// Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної науково-краєзнавчої конференції. – Житомир, 9-11 вересня, 1993. – С. 69-71; Поліщук Ю.М. Волинь і Центральна Рада.// Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної науково-краєзнавчої конференції (жовтень 1994). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка; Україна. – 1994. – С. 145-148; Столярець М.П. Слово про Городок: Спогади краєзнавця. – Рівне: Азалія, 2002. – 31 с.; Тимошенко В. Волинь в період української революції 1917 року.// Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної науково-краєзнавчої конференції (жовтень 1994). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка; Україна. – 1994 – С. 64-65.
- ⁶³ Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 рр. – К., 1996. – 110 с.
- ⁶⁴ Там само. – С. 15.
- ⁶⁵ Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади на Волині Х – ХХ ст.: Історико – краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2002. – 280 с.
- ⁶⁶ Там само. – С. 94-95.
- ⁶⁷ Жилюк С. Антоній Храповицький, архієпископ Житомирський і Волинський (1906-1914).// Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем/ ЖДПУ ім. І.Я.Франка, історико-філологічне товариство Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 75.
- ⁶⁸ Там само. – С. 76.

⁶⁹ Надгонка Г. Вказ. праця. – С. 37.

⁷⁰ Там само. – С. 37.

⁷¹ Там само. – С. 37.

⁷² В.Й.Борисенко, Г.А.Непорожня. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. –К., 2002. – 149 с.

⁷³ Там само. – С. 86-87.